

«ГРЕКОЗНАВЧІ» СТУДІЇ КОСТЯНТИНА ХАРЛАМПОВИЧА: ЗМІСТ ТА МІСЦЕ В УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ ХХ ст.

Грекознавчі студії (грецькі студії, елліністичні дослідження) становлять окремий напрямок розвитку української історіографії. У його витоків стояв відомий вчений, професор, академік ВУАН Костянтин Васильович Харлампович (1870–1932)¹. Опинившись на тимчасовому проживанні у м. Ніжин Чернігівської губернії, вчений присвятив себе вивченню історичного минулого грецької громади Ніжина і здійснив перше у вітчизняній історіографії наукове дослідження з історії Ніжинського грецького братства першого століття його існування².

Метою нашої нинішньої розвідки є огляд основних праць вченого, присвячених історії ніжинської грецької громади та її архівній спадщині, а також визначенню місця цих грекознавчих студій в українській історіографії ХХ ст.

Як відомо, в історії зафіксовано дві колонізаційні хвилі греків на терени сучасної України — ніжинську і маріупольську, наслідком чого стало утворення у другій половині XVII ст. ніжинської та наприкінці XVIII ст. — маріупольської грецьких громад, які можна було визначити як етно-конфесійно-правові спільноти, котрі усвідомлювали свою окремішність в оточуючому світі. На відміну від греків Одеси й Львова ніжинські та маріупольські греки були суб'єктами правових відносин, користувалися гетьманськими й імператорськими привілеями, витворили самоврядні інституції та структури.

Архівна спадщина грецьких громад є невід'ємною частиною їхньої історії. Серед дослідників, які свого часу зверталися до цієї проблеми, були М. Сторожевський, О. Дмитрієвський, М. Бережков³. Але найбільш ґрунтовно питання історії та змісту архіву грецької громади Ніжина були розглянуті в роботі К. Харламповича «Архівна спадщина Ніжинських греків», опублікованій у

1929 р. в журналі «Архівна справа»⁴. На підставі своїх наукових спостережень і багаторічних розшуків в Округовому архіві Ніжина К. Харлампович у короткому нарисі подав свій погляд на формування архіву братства з часів його заснування і до сучасності (1920-ті роки)⁵. Зокрема, створення архіву ніжинських греків вчений відносив до кінця XVII ст., а саме до 1696 р. — часу створення статуту братства. Дослідник зазначав, що «братський устав зобов'язав членів ради братської вести саме строге звітодавство, записуючи за допомогою писаря майже кожний акт своєї діяльності. Самий устав, список членів братства, звіти членів ради, а також старі гетьманські універсали та грамоти архієрейські — це й був початок того, що зветься архівом»⁶.

Більш ніж за два сторіччя архів ніжинських греків пройшов доволі складний шлях від зберігання в одному з церковних приміщень, передачі грецькому магістрату, зберігання в приміщеннях Ніжинського повітового суду та Чернігівської Палати громадянського суду після ліквідації грецького магістрату у 1872 р., а також дуже складні події початку XX ст.

Термін зберігання документації в цьому архіві нормативно не визначався, і тому, за браком часу для проведення ревізії архівних справ, ставав постійним. Документи передавалися до архіву в міру надходження від інших установ (осіб), або в міру їхнього складання самою установою. Вони підшивалися до справ у хронологічному порядку; за цим же принципом розташовувались і самі справи. Справа могла складатися з одного документа (книга, журнал, наказ тощо) або з кількох пов'язаних між собою документів (підшивка оголошень, листування). Для кожного року складали опис документів, інколи додавали ще й алфавітний покажчик. Такий архів було неважко скласти, але існували певні труднощі при користуванні його матеріалами⁷.

Як зазначає К. Харлампович, коли словесні розбори позовів почали перемежатися з писаними, в архіві з'явилися й судові справи. Однак, такі справи з кінця XVII ст. й до 1745 р. не збереглися. Посилаючись на свідчення справи з архіву, датованої 1679 р., та повідомлення в «Чернігівських єпархіальних відомостях» від 1861 р., дослідник припустив, що справи з грецького архіву першої половини XVIII ст. загинули від пожежі 1751 р.

Після цього, члени братства відвели окреме приміщення для зберігання справ, які були закінчені, бо розуміли їхнє важливе значіння для врегулювання взаємовідносин між братчиками-купцями й розв'язання частих сутичок між ними. Після створення грецького магістрату йому була надіслана з міського магістрату копія указу Чернігівського губернського правління від 1782 р. «О положении старых дел в архиве»⁸. Після пожежі 1784 р. в приміщенні архіву Малоросійської колегії в Глухові, Чернігівське губернське правління вимагало від грецького магістрату надсилати йому справи греків, які апелювали до Малоросійської колегії.

Сьогодні важко визначити де саме і в яких умовах зберігалися справи з архіву ніжинських греків. К. Харлампович в своїй довідці посилався на справу 2617, датовану 1789 р. з архіву грецького суду. Згідно з нею, грецький магістрат постановив видати довідку з метричної книги для визначення споріднення і прав спадкоємства. Однак, як слушно зауважив автор, не зазначено, де саме зберігалася та книга. Відмова ж Ніжинського грецького магістрату 19 квітня 1806 р. надіслати до Чернігівського губернського правління документ 1799 р. на тій підставі, що вмер секретар Лосина, який завідував архівом, і документ «сыскать едва ли возможно» свідчила про відсутність посади архіваріуса і непорядкованість архівних справ⁹.

Натомість про існування окремого приміщення в грецькому магістраті для зберігання вирішених справ свідчить рішення суду від 9 жовтня 1800 р. відносно позову єврея Шемшелевича проти грека Чанді про невиконання контракту. Розглянувши справу, магістрат зазначив: «в иске отказав, положить дело в архив»¹⁰. У своїй розвідці К. Харлампович також згадував постанову 1801 р. про здачу в архів деяких документів, що втратили законну силу, яка зберігалася у справі 1429. Наявність цього документу серед матеріалів сучасного архіву не виявлено.

Про існування окремого архіву грецької громади свідчив і так званий «опис архівних справ», датований 1840 р.¹¹ В ньому наведено перелік 101-ї архівної справи ніжинського грецького магістрату датованих 1831–1840 рр., які в основному були пов'язані з видачею свідоцтв, паспортів, стягуванням грошей за векселями, невиконанням умов угод, образами, крадіжками,

розподілом майна. Порівняння назв у справах даного опису зі справами, які сьогодні є у фонді Ніжинського грецького магістрату приводить до сумних висновків: зі 101 справи, наведеної в описі 1840 р., сьогодні в Держархіві Чернігівської області зберігається лише 49¹².

Перші спроби опрацювання матеріалів архіву були зроблені ще в середині ХІХ ст. Однак на перешкоді ефективній праці архівістів та дослідників, які розраховували на використання архівних матеріалів ніжинських греків стали самі власники. Про це переконливо писав М. Сторожевський: «Архив Нежинского греческого магистрата, особенно старые дела, хранящиеся в нем в беспорядке, писанные по-гречески, совершенно недоступен для любознательного разыскателя, по какой то странной недоверчивости и подозрительности членов магистрата. С большим трудом удалось мне рассмотреть 57 грамот гетманских, царских и разных духовных лиц, подтверждающих льготы и привилегии грекам, — и то по особому расположению покойного бургомистра Попова и под постоянным надзором одного из членов г. Блеку. Из грамот некоторые весьма ветхи, хотя, впрочем, все они хранятся в приличном ящике и редко тревожится их вековая пыль»¹³.

Після закриття Ніжинського грецького магістрату останній секретар грецького магістрату Іван Народоставський мав зробити опис справ, які велися в Ніжинському грецькому магістраті для передачі до Чернігівського губернського правління. Секретарю необхідно було у належному порядку організувати передачу поточної та архівної документації до Ніжинської міської думи для подальшого діловодства або зберігання¹⁴.

На підставі указу Чернігівського губернського правління від 16 березня 1872 р. подібно тому, як у 1856 р. було передано з грецького магістрату до Ніжинського повітового суду та Чернігівської палати громадянського суду судові справи, що зберігалися в магістраті тепер передавалися до Ніжинської міської думи. 27 березня цього ж року був складений опис справ, які передавалися на зберігання¹⁵. Згідно з ним було передано 41 справу. Переважна їхня кількість датована 1872 р., однак зустрічалися й справи 1859 р. Також в описі присутні ревізські казки ніжинських греків.

Фактична передача почалася у травні 1873 р. і закінчилася в грудні цього ж року. Однак, за твердженням К. Харламповича, закінчилася зі скандалом. Справа полягала в тому, що два колишніх рагмани грецького магістрату, які здавали архів, Фесалонитський і Белькович 17 листопада 1873 р. відмовилися підписували черговий опис переданих справ через те, що там позначалося, нібито в справах відсутні документи. Коли ж вони залишили приміщення архіву, представники міської управи закликали пристава й опечатали помешкання. Однак в подальшому непорозуміння були з'ясовані і зазначені особи не тільки були присутніми при передачі архіву, але й поставили свої підписи¹⁶.

Порядок передачі справ з архіву грецького магістрату свідчив про відсутність порядку та систематизації в зберіганні. Крім того виявилось, що при цій передачі архів значно постраждав. Крім справ до 1744 року в ньому не знайдено й не описано жодної справи за 1748–1757 рр., 1759 р., 1763–1766 рр., 1770 р., 1772 р., 1776 р., 1778 р., 1781 р., 1783 р., 1784 р. та 1787 р. За 1758, 1761, 1767, 1775, 1795, 1796 роки описано тільки по одній справі¹⁷.

У 1885 р. з актовими матеріали гетьманського та царського урядів, які зберігалися в церкві працював професор О. Дмитрієвський. Як свідчив К. Харлампович, О. Дмитрієвський надіслав йому невидану частину статуту грецького братства для використання під час роботи над нарисами з історії греків Ніжина, однак серед матеріалів фонду К. Харламповича в Ніжинському філіалі Держархіву Чернігівської області цих документів не виявлено. Вірогідно, що вони були повернені О. Дмитрієвському, тому що оригінали статуту й зараз зберігаються у фонді 253 Відділу рукописів Державної публічної бібліотеки ім. М. Салтикова-Щедріна у Санкт-Петербурзі. Питання архівної спадщини ніжинських греків надзвичайно цікавило О. Дмитрієвського, який неодноразово бував у Ніжині. У 1890 р. вчений на VIII-ому Археологічному з'їзді у Москві поставив питання про занедбаність і надзвичайну наукову цінність архіву ніжинських греків. У своїй короткій доповіді він, посилаючись на безпорадний стан архіву в Ніжинській міській думі, очевидне розкрадання матеріалів, запропонував розглянути питання

про збереження матеріалів зазначеного архіву у зв'язку з його цінністю і можливістю відновити за його матеріалами історію ніжинської грецької громади.

Доповідач зазначив, що всі матеріали архіву, починаючи з 1696 до 1872 р. зберігалися в одній маленькій кімнаті. Значної шкоди зазнали матеріали давнього періоду і більшість документів пограбували самі греки. На думку доповідача, за XVII–XIX ст. збереглося біля 10 000 справ¹⁸. Ця кількість, за свідченням К. Харламповича, була дуже перебільшеною¹⁹. О. Дмитрієвський просив з'їзд вжити заходів для збереження архіву від подальшої загибелі. Сам він пропонував перевезти його до м. Харкова. Цю пропозицію гаряче підтримав Д. Багалій, зауваживши, що в історичному архіві Харківського університету зберігається багато справ стосовно історії ніжинського братства, і є бажані написати про них працю. Коли ж один з учасників з'їзду запропонував залишити грецький архів в Ніжині для розробки місцевими дослідниками, О. Дмитрієвський зазначив, що ні викладачі Юридичного ліцею, ні Історично-Філологічного Інституту ніколи не зверталися до матеріалів грецького архіву. Причина цього, на його думку, полягала в тому, що «Архив нежинский написан на новогреческом языке курсивом и написан так, что с трудом читается»²⁰. Слід зазначити, що ніяких наслідків резолюція учасників Восьмого Археологічного з'їзду не мала. Так само не мало наслідків і рішення О. Дмитрієвського написати велику працю про ніжинських греків, яка б мала б стати його дисертацією.

Доля грецького архіву в Ніжині привернула до себе увагу деяких місцевих вчених, яким нарешті стало відомо, що з управи, де грецькі справи лежали відкрито, під сходами, їх брали, хто хотів. 30 квітня 1894 р. Ніжинська міська дума ухвалила передати архів грецького братства й магістрату Історично-Філологічному Інституту кн. Безбородка «для хранения и пользования». Проте, фактична передача відбулася у 1899 р. Хоч Інститут п'ять років готувався прийняти таку історичну цінність, як грецький архів, він відвів для нього напівтемну прохідну кімнату перед бібліотекою²¹. Як зазначав у своїй розвідці К. Харлампович, під час самої передачі і в період

зберігання грецького архіву в приміщенні Історично-Філологічного Інституту кн. Безбородка загинуло багато справ переважно за 1788–1801 рр.²²

Про те, що з архівом не все гаразд, свідчили й засідання Ніжинського Історико-Філологічного товариства при Інституті кн. Безбородка, які відбулися 14 березня і 9 травня 1912 р. На першому засіданні було вирішено вжити усіх заходів для з'ясування питань, поставлених Імператорським російським історичним товариством у своєму відношенні від 3 березня за № 96 стосовно стану зберігання архівів, які перебували у районах діяльності Ніжинського історико-філологічного товариства. На засіданні було зазначено, що у відомстві зазначеного товариства знаходився архів Ніжинського грецького магістрату, переданий цій установі у 1894 р. Професору російської історії М. Бережкову було доручено скласти довідку про стан зберігання архіву. На другому засіданні текст довідки, яка надсилалася до Імператорського російського історичного товариства була ухвалена.

Записка М. Бережкова, відомого знавця Ніжина та його історії, свідчить про велику увагу вченого до долі грецької рукописної спадщини²³. Він зупинився на історії передачі архіву Ніжинського грецького магістрату Ніжинській міській думі. За словами М. Бережкова, ці справи у більшості випадків написані російською мовою і в основному стосувалися переселення греків до Ніжина та прийняття їх до грецької громади, церковного устрою греків, видачі грекам паспортів для торговельної діяльності, сплату податків греками. В архіві також зберігалися ревізські «сказки» грецького населення м. Ніжина, а також численні справи, які розглядалися в Ніжинському грецькому магістраті²⁴.

Стан архіву викликав значне занепокоєння доповідача: «Он хранится в помещении тесном, мало освещенном, не в запертых шкафах, а на полках, в связках, прикрытых картонными ящиками. Нет систематической описи архива: прежняя опись, составленная в 1873 году ... неудовлетворительна: она сделана без хронологического или иного порядка; заголовки в ней слишком краткие, иногда совсем неопределенные. Потребен большой и, можно сказать, упорный труд, чтобы перечесть дела, составит обстоятельную опись, исчерпывающие указатели»²⁵.

Архів грецького магістрату, на думку М. Бережкова, значно поповнювали матеріали, що зберігалися у грецькій церкві, а саме: гетьманські універсали, грамоти ієрархів, які мали описи. До цієї ж церкви 1878 р. «по просьбе причта Греческой церкви были переданы из архива магистрата метрические книги на греческом языке о родившихся, браком сочетавшихся и умерших греках в XVIII–XIX ст.»²⁶ Ці книги за підрахунками К. Харламповича налічували відомості про хрестини за 1706–1818 рр. та 1792–1833 рр.; про шлюби за 1723–1810 рр. та 1792–1833 рр.; про поховання за 1722–1811 рр. та 1792–1833 рр.²⁷ Це була остання згадка про наявність у церкві універсалів і грамот, які невдовзі були втрачені. Довідка закінчувалася короткою, але на той час, вичерпною бібліографією наукових праць про ніжинських греків.

Незважаючи на те, що питання архівної спадщини греків Ніжина були гостро поставлені, складні події початку ХХ ст. залишили їх поза увагою наукової спільноти. Дата складання довідки вже й сама дає невтішну відповідь на поставлені питання. За словами К. Харламповича: «За часи революції доля грецького архіву погіршала і вже р. 1919 деякі справи опинилися на стороні. В архіві я бачив п'ять таких справ, що в цьому році перебували в Відділі соціального забезпечення ... Р. 1924–5 в Інститут перевезли архівні фонди інших ліквідованих революцією міських установ. Помістили їх на 3-ому поверху, куди перенесли й грецький архів; а потім спустили в 1-ший поверх, де грецький архів двічі міняв місце, при чому одержував не завжди зачинене. Через все те він не міг не постраждати, хоч як раз р. 1924 колишній завідувач губерніяльного архівного управління В. В. Дубровський організував з інститутської молоді архівний кружок, що переводив упорядкування архівних фондів. Але при частих переносах, то була робота Данаїд... Ще гірше стало, коли р. 1925 всі фонди перевозили в нове приміщення Округового Архіву, в богословську церкву. Приймали їх без опису, на підводи клали оберемками. Привести до ладу всі ці фонди, зокрема грецький, вдалося не одразу. Тільки на початку цього року (1929 — Авт.) грецькі справи змогли сконцентрувати в одному місці — їх лінійна довжина —

23 метри. Тут багато чого вже нема. В наслідку тих перевозок і шарпанини тепер в архіві не знайшлося не малого числа справ, що були ще р. 1873. Особливо постраждали р. р. 1780–1790. За 1786 р., напр., нема 93 справ, за 1788 – 69, за 1791–64 ...»²⁸

Невтішними були відомості і про долю архіву, що зберігався в грецькій церкві: «Тепер в грецькій церкві нема ні устава братства, ні автентичних універсалів та грамот. За громадянської війни, десь в роки 1919–1922 якась військова організація взяла їх, зацікавлена, як мені казали, переважно печатами... Зостались тільки копії деяких з них, кілька документів початку XIX ст. і чернетки різних заяв, що греки подавали різним урядам в XIX і XX ст., і прибутково-видаткові книги за деякі роки»²⁹. Ці залишки архіву разом із метричними книгами були передані до Округового архіву вже після остаточної ліквідації грецького релігійно-культурного товариства, закриття церков і знищення дзвіниці у 1928–1930 рр.

У цей період деякі грецькі справи опинилися в Чернігівському Краєвому Історичному Архіві, створеному у 1923 р. У 1928 р. було складено перелік його фондів. Серед фондів громадського самоврядування поряд з фондами міських магістратів Козелецького, Борзенького, Стародубовського, Погарського, Ніжинського, Новгород-Сіверського, Новозибківського, Глинського, Глухівського, Чернігівського, Березинського, окремо виділяється так званий фонд Ніжинського грецького магістрату³⁰. За свідченнями К. Харламповича, співробітник архіву П. Федоренко роз'яснив, що в зазначеному фонді зберігаються «три в'язки судових справ ніжинського грецького магістрату за роки 1800–1866, лінійна довжина яких складає 1 метр», які потрапили туди зі справами Ніжинського міського магістрату³¹.

У статті К. Харламповича відсутня характеристика самих справ, окрім того, що вони написані «переважно русько-українською канцелярською мовою», але дослідник зазначив, що в їхньому складі зберігаються окремі документи грецькою мовою, а власне грецьких справ лише кілька десятків: «по 18 за 1768 і 1769 рр., 27 за 1771 р., 21 — за 1773 р., 13 — за 1774 р., 1 — за 1779 р. За 1799–1800 рр. є ще величезні книги прибутково-видаткові»³².

Таким чином, праця К. Харламповича «Архівна спадщина Ніжинських греків» представляла собою багатий та систематизований матеріал з історії формування як самого архіву грецької громади Ніжина, так й історії комплектування та переміщення цього архіву протягом другої половини ХІХ — початку ХХ ст. Це дало відправний матеріал сучасним дослідникам історії греків Ніжина, зокрема Є. Чернухіну та Г. Гедьо, для відтворення подальшої долі як самого архіву (його опису, визначення втрат, місця розташування окремих справ на сучасний дослідникам момент), так й грецької громади в цілому.

Дослідивши стан архіву ніжинських греків та змістовне наповнення окремих архівних справ, К. Харлампович зібрав достатньо інформації, аби розпочати власну розробку теми, присвяченої історії грецької громади Ніжина, що вилилося у написання нарисів з історії греків цього міста. За задумом вченого, усього мало б бути написано шість нарисів: 1) «Загальний огляд історії ніжинських греків — зростання їхніх привілеїв і боротьба за них з іншими станами та урядами»; 2) «Національний склад, професійна розбивка, статистичні дані»; 3) «Права, по котрим судились ніжинські греки»; 4) «Ніжинські греки й місцева промисловість»; 5) «Ніжинські греки й торгівля»; 6) «Просвітня діяльність ніжинської грецької громади. Заходи соціальної допомоги».

Проте за життя академіка був надрукований лише перший із нарисів. Чернетки другого, п'ятого та шостого нарисів зберігаються в архіві ВУАН в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського та в особовому фонді К. Харламповича у Ніжині. П'ятий нарис — «Ніжинські греки й торгівля» — стараннями Є. Чернухіна та відомого українського філолога-еллініста О. Пономаріва було надруковано у 2000 р. у часопису «Записки наукового історико-філологічного товариства ім. О. Білецького». Другий нарис — «Національний склад, професійна розбивка, статистичні дані» — було вміщено у збірці «Греки в Ніжині» (2001 р.). Третій і четвертий нариси досі не знайдено.

Починаючи працю над темою, К. Харлампович доволі скромно визначив свої дослідницькі завдання, які були оприлюднені у передмові до першого нарису: «неможливість для мене, через

умови мого життя, використати архіви харківські, московські тощо, примусила мене одмовитися од думки скласти історію ніжинської грецької колонії. Я поставив собі обмежену мету — на основі ніжинського архіву й, звичайно, друкованої літератури дати кілька нарисів з історичного життя грецької общини, поповнюючи й спростовуючи те, що вже друкувалося про греків»³³. Натомість його праця виявилася настільки ґрунтовною, що згодом дало можливість сучасним дослідникам визнати, що ці нариси ще й до сьогодні залишаються «найкращою працею з історії грецької громади»³⁴.

Присвячуючи перший нарис загальній історії ніжинської громади, К. Харламович головним його змістовним стрижнем зробив боротьбу греків за привілеї й атрибути автономії. І це не випадково, адже саме автономні інституції греків Ніжина були тим центром, навколо якого оберталася життєдіяльність спільноти, ці структури становили необхідний політико-правовий каркас існування і консолідації громади.

До речі, саме така пріоритетність у розбудові сюжетів дослідження, очевидно, і зумовила визначення верхньої межі — 1801 р., коли остання жалувана грамота Олександра I остаточно закріпила за ніжинськими греками їхні привілеї.

Збільшення привілеїв як головний сюжет нарисувало визначило і його внутрішню структуру. Десять параграфів праці відображали еволюцію організаційних засад громади, відносини її з владними структурами Гетьманщини й Російської імперії, а також розглядали ситуацію з грецькими привілеями в контексті політики окремих українських гетьманів і російських імператорів.

До речі, формулювання назв параграфів було зроблене істориком за традицією російської дореволюційної історіографії, яка критерієм періодизації того чи іншого явища визначала правління монарха. І це не випадково, адже академік К. Харламович сформувався як науковець у дореволюційній Росії і ніщо у праці не нагадує про вплив на вченого радянської ідеології та «нової історичної методології», яка на той час ще не підкорила остаточно історичну науку. Тільки в одному місці натрапляємо на ритуальний для радянських істориків термін «класова боротьба». Його використання у контексті суперечок місцевих

та приїжджих греків свідчить про те, що К. Харлампович сам не дуже чітко розбирався у змісті цього поняття й, що головне, в його офіційному тлумаченні більшовицькими ідеологами.

Починав вчений свій перший нарис із розгляду передумов появи греків на українських теренах. Він зазначав, що вже польсько-литовський уряд надавав торгівельні пільги грецьким купцям, які у XVI ст. селилися здебільшого у Західній Україні, зокрема, у Львові та Острозі. Серед причин переселення греків до України історик називав також їх тісні духовні та комерційні зв'язки з Московією³⁵. Називаючи напрями грецько-східнослов'янських контактів, а також характеризуючи перші універсали українських гетьманів, що заохочували грецьку торгівлю в Україні, історик, натомість, не пов'язував цю міграцію з ніжинською колонією. Адже не мав для такого зв'язку необхідної кількості фактів.

Водночас К. Харлампович писав про грецьких негоціантів, які отримували від гетьмана Б. Хмельницького певні торгівельні привілеї, оскільки українські купці не могли розв'язати проблему нестачі закордонних товарів. Дослідник подав свідчення про двох греків Юрійовичів, які отримали від Б. Хмельницького свободу від внутрішніх торгових податків «по местах и местечках украинным и всюды ... по дорогах, гостинцах»³⁶. Саме із цим особистим універсалом К. Харлампович пов'язував формування засад пільгової політики українських гетьманів щодо грецьких купців, якої, зокрема, дотримувалися гетьмани І. Виговський, Ю. Хмельницький, І. Брюховецький, І. Самойлович.

У другому параграфі К. Харлампович розглянув проблему початків грецької колонії в Ніжині. У цьому сюжеті нарисів з особливою чіткістю простежується дослідницька обережність автора, його намагання всіляко уникати категоричності суджень, якщо для цього немає належних доказів. Так, з одного боку, може здатися, що К. Харлампович (до речі, першим із дослідників) нібито пов'язує формування ніжинської громади з універсалом гетьмана І. Самойловича від 28 листопада 1675 р. («Цілком нове вносить в історію питання третій універсал Самойловича»³⁷), в якому гетьманська влада звертається до урядів військових, міських та сільських, а, особливо, до Ніжинського міського магіст-

рату, із наказом не втручатися у справи судочинства грецьких купців. Універсал визначав, що апеляцію на рішення грецького суду можна направляти до Генерального військового суду.

«Отже, назва Ніжин, — пише К. Харлампович, — згадується тільки в універсалі 1675 р. З цього ми робимо висновок, що коли в Ніжині до того часу перебували греки, постійно чи тимчасово, то їх було небагато й не можна казати про ніжинську грецьку колонію ще з доби Б. Хмельницького»³⁸. К. Харлампович навіть пояснив, чому в магістраті зберігалися перші універсали Б. Хмельницького, що слугувало для деяких попередників важливим доказом постійного перебування греків тут від 1657 р. На думку К. Харламповича, коли у Ніжині сформувалося ядро грецької присутності в Україні у вигляді братства, братчики передбачливо зібрали всі універсали в одне місце, а саме — до Ніжина.

Утім, незважаючи на таку увагу до універсалу І. Самойловича і до дати 1675 р. К. Харлампович категорично ніде не стверджував того, що саме цей рік засвідчує існування ніжинської грецької громади. І ті сучасні дослідники, які не дуже уважно вчиталися в текст К. Харламповича, помилково вважають його непряме, обережне припущення за категоричне визначення нижньої межі історії ніжинської грецької спільноти.

Цікаво, що К. Харлампович припускав (частково, мабуть, суперечачи сам собі), що грецька колонія могла виникнути як до, так і після 1675 р. Так, він зауважив, що згадування в універсалі ніжинського магістрату, який чинив кривди грекам, може говорити не про наявність грецької колонії в місті, а про відносини міської влади з різними грецькими купцями, які часто перебували в Ніжині на ярмарках. «Очевидячки, цей магістрат визначався найбільшою господарністю, «здирством», тому від його особливо й терпіли чужоземні купці, навіть і приїжджі. А приїздити до Ніжина доводилося часто. Місто було велике, через нього лежав великий шлях із Польщі та Туреччини до Москви. Окрім того, у Ніжині відбувалися щорічно три ярмарки — дві місячні, один двотижневий. Тому магістратським тут більш, як де, було нагоди шарпати заїжджих купців»³⁹. І тут же К. Харлампович зауважує, що «це не виключає можливості, що в Ніжині вже до 1675 р. оселилися деякі греки, що там вже була хоч невеличка грецька колонія»⁴⁰.

I, нарешті, останнім із міркувань К. Харламповича, який намагався навести всі можливі варіанти та припущення щодо початків громади, є зауваження, що універсал І. Самойловича, можливо, і не зафіксував наявності громади у Ніжині, а викликав її виникнення у недалекому майбутньому проголошенням судової автономії: «Але коли не в 1675 р., то незабаром після нього в Ніжині можна вже бачити найчисленнішу колонію. Це міг викликати вже сам універсал І. Самойловича».

Існування такої колонії К. Харлампович, погоджуючись з В. Ейнгорном, бачив уже у 1682 р., коли «града Нежина жители и приезжие купецкие люди греки Фотий со товарищи» присягали на вірність царям Івану й Петру та їх матері Наталії Кирилівні. Наразі невідомо, чому дослідник солідаризується з В. Ейнгорном і стосовно того, що «якась організація вже об'єднала у Ніжині греків». Адже інша думка В. Ейнгорна, що Фотій був старшиною грецької колонії, викликає в нього скепсис («ні текст, ні підпис Фотія (не власноручний, — він не вмів писати) не уповноважують називати його старшиною»). Певні сумніви щодо організованості 18 греків Ніжина у 1682 р. викликає також справедливе зауваження К. Харламповича про те, що «невідомо, скільки з них було постійних обивателів і скільки тимчасових»⁴¹. Здається, що К. Харлампович виявляє обережність не тільки у власних висновках, а й у спростуванні висновків своїх попередників, якщо таке спростування не можна зміцнити беззастережними фактами. А фактів, які б прямо говорили про те, що у 1682 р. у Ніжині не існувало організованої грецької колонії, у дослідника не було.

У третьому параграфі нарису К. Харлампович розглянув процес організації грецької парафії та церковного братства. На думку дослідника, саме невеличка церковна парафія стала початковою формою організації майбутнього купецького братства. Парафія сформувалася із кількох десятків греків навколо двох-трьох священнослужителів: Фотія, о. Константина і о. Христодула Дмитрієва. Називаючи, на відміну від багатьох попередників, імена священників Константина і Фотія як організаторів церковного життя греків, К. Харлампович основну увагу приділяє, звичайно, о. Христодулу Дмитрієву, якому належить

головна заслуга у виокремленні грецької парафії і будівництві церков. Збудовані дві парафіяльні церкви — св. архістрати́га Михаїла та Всі́х Святих — залишались упродовж наступних часів осередками суспільного життя греків Ніжина⁴².

К. Харлампович вважав, що грецька парафія сформувалася на початку 1680-х років і відліком цього процесу стало будівництво дерев'яної церкви архістрати́га Михаїла (1680 р.). Треба віддати належне дослідникові — він ретельно простежив всі зміни, що відбувалися в офіційних документах стосовно визначення грецької спільноти Ніжина, і на основі цього реконструював еволюцію громади. Так, спираючись на універсал гетьмана І. Мазепи 1687 р. К. Харлампович зазначив, що того року грецька спільнота досягла нового виміру організації («Вона є «братство» зі своїм особливим «порядком»⁴³).

При цьому дослідник вважав, що ніжинська грецька громада, не зважаючи на те, що вона втілилася у форму «церковного братства», не стала парафією в територіальному розумінні, оскільки до неї входили греки не лише з міста, але й приїжджі. З іншого боку, на думку К. Харламповича, це не було суто купецьке товариство, оскільки релігійне наповнення все більше визначало його розвиток: «Це братство — купецька громада, об'єднувало не всіх греків, а й ті, що входили до нього, користувалися не однаковими правами. Так, челядь не була рівноправна з хазяями-купцями і мала тільки право ... підлягати їх судові і на них скаржитися. За статутом Христофора, до складу братства входили всі, хто бажав, окрім духівництва, але з членів на загальних зборах користувалися правом голосу лише чоловіки, притому від 20-ти літ і за умовою, що щороку робитимуть внески до церкви»⁴⁴.

Отже, дослідник констатував, «що в 80-х роках громадське життя ніжинських греків вилилося у форму двох організацій — церковнопарафіяльної й суто торгівельно-станової; члени їхні здебільшого одні й ті ж»⁴⁵. Цей висновок К. Харламповича настільки чітко і влучно роз'яснював досить запутану ситуацію з початковими організаційними формами грецької спільноти Ніжина, що сучасні дослідники проблеми часто відтворюють його без купюр у власних розвідках.

Новаторство К. Харламповича у вивченні початкових етапів життя громади полягало і в тому, що він не обмежився констатацією того факту, що у 1696 р. за грамотою митрополита київського та галицького Варлаама Ясинського братство отримало церковну й адміністративну автономію. Віддаючи належне цій події і називаючи її такою, що має велике значення для історії братства, К. Харлампович зауважив, що їй передувала реформа о. Христофора, завдяки якій обидві організації — церковно-релігійна та торгівельно-становна — злилися в одну.

У 1696 р. за ініціативою о. Христофора відбувається реорганізація братства, яка передбачала фактичне поєднання в одну структуру ніжинських купецького товариства й церковного братства. Це нове утворення, на думку дослідника, перейшло під повний контроль братства, яке утворило раду 12-ти. При цьому, як зауважив К. Харлампович, до складу братства не входили священники й челядь⁴⁶.

Митрополит санкціонував братство у його новому вигляді, надав йому самоврядування у внутрішніх справах та погодився на запропоноване о. Христофором залучення до лав братства не тільки осілих, але й приїжджих греків. К. Харлампович не вдається до з'ясування мотивів, якими керувався о. Христофор, висувачи таку пропозицію. Можливо, зважаючи на те, що грецька церква дуже швидко перетворилася на кредитора купців, виконуючи функції своєрідного банку. Враховуючи, що церковні приміщення використовувалися як склади (про це повідомляє К. Харлампович у п'ятому розділі), можна припустити, що о. Христофор хотів залучити приїжджих купців до активної торгівлі в Україні, сподіваючись на неабияку користь від цього для церкви.

Закріплення нового статусу спільноти відбулося за новим універсалом І. Мазепи від 19 жовтня 1696 р. К. Харлампович звертає на нього особливу увагу, вказуючи, що у цьому документі відбулося об'єднання прав церковних (релігійна автономія) та державно-політичних (власний суд) і «ототожнення тої купецької верстви, яку ще Хмельницький обдарував судом та розправою, із новою організацією — церковним братством».

«Отже, — робить попередній висновок К. Харлампович, — у початковій історії грецького братства мають велике значення дві

дати: 1687 р. — коли воно засноване — 1696 р. — коли його після реформи, яку зробив Христофор, ствердив митрополит Варлаам Ясинский»⁴⁷.

Працюючи зі справами грецького братства, К. Харлампович звернув увагу на те, що, крім статуту, до 1745 р. немає даних про внутрішнє життя громади та відносини греків між собою. За перше півсторіччя історії братства наявні тільки універсали і грамоти, що встановлюють зовнішні стосунки братства та його права⁴⁸. К. Харлампович уникає висновків із цього приводу, але можна припустити, що такий арсенал матеріалів свідчить про те, що для братства важливішим було збереження та розширення своїх привілеїв.

Четвертий параграф знайомить читача з відносинами ніжинських греків із московським урядом. Причинами безпосереднього звернення їх до Москви історик називає зменшення впливу гетьманського уряду за правління І. Скоропадського, активне втручання ніжинських урядників і полкової адміністрації у справи грецької громади. На підтвердження цього К. Харлампович наводить витяг із чолобитної греків до царя Петра I: «Оных универсалов гетманских тамошние начальствующие не слушают и утесняют нас, странных ... немалыми налогами в дачах в подводы лошадей и несклонными постоями, чего прежде сего, по милости вашего величества, отнюдь с нас не спрашивано»⁴⁹. Як видно, греки дуже швидко зрозуміли зміну суспільно-політичної кон'юнктури після розриву гетьмана І. Мазепи з Петром I, і у своїй чолобитній московському цареві називають українського гетьмана не інакше, як «богоотступник и изменник».

Загалом, за даними К. Харламповича, російсько-грецькі відносини у XVII — на початку XVIII ст. вирізнялися двозначним і суперечливим характером. З одного боку, поїздки греків до Москви відбувалися досить часто, особливо духовних осіб грецької православної церкви; з іншого ж, московський уряд був змушений посилити митні обмеження, намагаючись не допустити торгівлі підробленими ювелірними товарами, а також забороненими до продажу приватними особами алкоголем і тютюном. При цьому влада Московського царства, як стверджує К. Харлампович, чітко розрізняла греків українських і турець-

ких: «Греки, що вже перебували в «малоросійських» містах, самі по собі підозри не викликали й у Москву їм не боронено приїздити, але тільки з гетьманськими листами, щоб інакше до них не могли пристати турецькі греки. І взагалі наказувано, щоб «малоросійські» греки таких турецьких греків до себе не приймали й до Москви з собою не привозили»⁵⁰.

Характеризуючи ніжинське братство за часів гетьманства Д. Апостола та імператриці Анни, вчений вказував на посилення утисків з боку місцевої влади: «Але знов гірш сталося за гетьмана Д. Апостола. Пан полковник ніжинський зі старшиною полковою, а особливо війт ніжинський із магістратом знову почали втручатися в розправи судові, насилати на доми грецькі постої, брати підводи»⁵¹. К. Харлампович навіть згадує, що Д. Апостол, затверджуючи магдебурзьке право Ніжину, повторив і пункт, що покладав на греків обов'язок відбувати загально-громадянські повинності. Хоча дослідник вказує на те, що згодом Д. Апостол видав кілька підтверджуючих універсалів на користь греків (звільнення від військових постойів), місцева влада їх постійно порушувала, користуючись гетьманською індиферентністю у цьому питанні.

Але вже у наступному параграфі К. Харлампович цілий абзац присвятив висвітленню «близьких стосунків ніжинських греків із гетьманом Дан. Апостолом». Тут можна побачити і позики гетьманові з боку греків, і посередництво останніх у складних відносинах Д. Апостола з московським урядом, і взаємне клопотання гетьмана перед Москвою за грецьких делегатів⁵².

Досліднику слід було чіткіше пояснити подібні суперечності, а саме показати, що гетьман не мав впливу на місцеву владу, щоб примусити виконувати охоронні розпорядження центру щодо греків. Натомість складається враження, що у двох параграфах зовсім по-різному відображені стосунки греків з гетьманом Д. Апостолом.

До речі, характеризуючи часи правління Д. Апостола, К. Харлампович не вказує на універсал, який започаткував нову форму суду для греків — компромісальний суд.

Досліднику бракує послідовності та ясності при характеристиці політики імператриці Анни щодо греків. Так, учений

повідомляв, що в указі імператриці від 8 серпня 1734 р. затверджувалися права та привілеї, надані ніжинським грекам ще за часів царювання Петра I. Крім іншого, у документі йшлося про судочинну справу у грецькій громаді. Підтверджувалося право греків на власний суд за своїми традиціями та «по прежнему их обыкновению», тобто чинити судочинство у всіх справах, окрім кримінальних, але у 13-му пункті указу наголошувалося, що греки мають право апелювати до Генеральної військової канцелярії (у Глухові) на випадок неможливості самостійно розв'язати складні цивільні справи. К. Харлампович називає цей документ таким, що був даний «мимохідь». Водночас дослідник нібито інтригує читача зауваженням, що за правління Анни «відбувається певний злам у житті братства»⁵³. Але раптово перериває цей сюжет і вдається до розгляду відносин греків з українським суспільством, так і не повертаючись до часів правління імператриці Анни. Відтак, незрозуміло, який саме «злам» відбувся у житті громади, стався він безпосередньо під впливом указу Анни, чи просто за часів її царювання?

К. Харлампович не був першим дослідником, який детально висвітлював тему відносин греків із ніжинським суспільством — на цій ниві змагався і М. Плохинський. Утім, розкриття питання К. Харламповичем є більш системним та різнобічним. І хоча червоною ниткою крізь сюжет, присвячений відносинам греків із місцевою людністю, проходить теза, що «грецьке братство будувало свій добробут у боротьбі», К. Харлампович наводить приклади, які демонструють як напругу у відносинах, так і співробітництво. Вважаючи головною причиною суперечності привілейоване становище, він відмовляється у цьому параграфі розглядати зазіхання місцевих урядів на грецькі пільги, і зосереджує увагу на тому, як ці пільги відображалися у повсякденних відносинах у середовищі міського соціуму. Так, історик вказував, «що більше пільг набували греки, то більша самовпевненість їх охоплювала і то частіші ставали сутички з людьми посполитими, навіть і челядинці грецькі робили ніжинцям кривди та прикрості»⁵⁴; він також згадував багато справ, «де тубільці скаржаться на окремих греків і їхні групи за лайку, образи і, навіть, биття»⁵⁵.

Проте К. Харлампович також наводив й інші приклади, супроводжуючи їх зауваженням, що «греки й самі повинні були розуміти, що в їх інтересах підтримувати добрі стосунки з людністю, надто ж урядовцями та суспільством». Так, на початку 1680-х рр. із греками мав торгівельні стосунки переяславський полковник Дмитрашко Райча. А обрання на ніжинське вйтівство грека Стерія Тернавіота (1714–1718 рр.) та його сина Петра (1727–1750 рр.) свідчило про їх авторитет і значення всієї грецької громади у житті Ніжина. Крім того, К. Харлампович припускав, «що ці греки-війти зм'якшували конфлікти, немичні, по суті, між магістратом і братством»⁵⁶.

Щоправда, позитивних прикладів торговельних відносин у К. Харламповича замало. До того ж, розглядаючи той чи інший епізод із торгово-фінансових контактів, він часто зауважує, що греки не завжди були сумлінними у своїх торгових справах. На це вказує наведена автором велика доповідь про те, як греки не повертали боргів великому землевласникові Якову Марковичу («Це загострювало стосунки до них і людності, і урядів. ... Та греки добре знали, з ким поводитися, у кого шукати, кому давати, до кого підлещуватися й як доходити свого»⁵⁷).

Нарис, що був присвячений грецькому судочинству, на жаль, досі не віднайдено. Дещо з цього питання К. Харлампович розповів у восьмому параграфі першого нарису. Незважаючи на обмежений обсяг цього сюжету, висвітлення в ньому не всіх форм братського судочинства, це було першим у часі більш-менш детальним повідомленням про суд у грецькій громаді. Увагу дослідника привернула така його форма, як компромісний (компромісіальний) суд. Саме його поява свідчить для К. Харламповича про зміну сутності братства («Церковне братство, що складалося переважно з купців, перетворилося на купецьку громаду з мало не виключними комерційними інтересами, для яких і заведено компромісіальний суд»⁵⁸). Компромісний суд, сутність якого полягала в тому, що дві сторони обирають спільно суддів і зобов'язуються підкорятися їх рішення, змінив суд ради 12-ти, яка «була більш прив'язана до церковних справ і, мабуть, не завсіди вдовольняла в питаннях чисто купецького характеру».

Шукаючи початки компромісального суду, К. Харлампович апелює до таких дат. Зокрема, 1736 р., який відображений на новій, описаній А. Шаховським, печатці — «Печать нежинского греческого компромиссального суда 1736 года, генваря 1 дня». Інша дата, на яку спирається К. Харлампович — 1732 р., тобто перша зафіксована поява компромісного суду у викладі М. Плохинського. Дата підтверджується універсалом Д. Апостола, про який К. Харлампович говорить чомусь мимохідь, і який зафіксував заходи греків із запровадження третейського суду. І, нарешті, 1734 р. — дата указу імператриці Анни, згідно з яким грекам дозволялося мати «рассуждение, расправу и миротворение по прежнему их обыкновению».

Виходячи з цього аналізу, К. Харлампович робить висновок, що становлення цієї форми судочинства відбувалося у першій половині 1730-х років. До 1736 р. такі суди були вже остаточно встановлені. Спираючись на знайдену ним справу 1779 р. про розрахунки між греками Н. Бездоною і Д. Чернявським, з одного боку, і Д. Папа-Юрієвим — з іншого, К. Харлампович робить висновок, що «єднальний чи компромісний суд — не одвічна форма судового процесу у греків, як часто вони запевняли владу, а базується на Митному статуті 1727 р.»⁵⁹.

Узагалі, тема судочинства у ніжинських греків через заплутаність цього явища, нечіткість його форм, що переходили одна в іншу, є дуже складною. У другому розділі ми вже говорили про невдалу спробу М. Плохинського розкрити її. І заслуга К. Харламповича саме й полягає в тому, що він, можливо, не дуже послідовно, але описав усі форми судоустрою та судочинства грецької громади.

Зокрема, К. Харлампович зазначав, що крім компромісного суду у греків був ще суд, який розглядав усі інші справи («Була ще потреба у другому, не випадковому складі суддів, що засідали б завсіди, судили б усякі справи, і були б вибрані не од процесових сторін, а од всієї громади»⁶⁰). Цей суд дослідник називав то мирним, та судом грецького братства. Число членів його було визначене у шість осіб — по три від ніжинських греків і від приїжджих. К. Харлампович зробив припущення, що такий суд було сформовано теж перед 1736 р., «поруч зі сталим

інститутом компромісного суду». При цьому ґрунтується він також на указі Анни 1734 р. і, отже, невідомо, який суд він запровадив у греків — компромісний чи мирний? Також викликає питання, чому автор називає компромісний суд «сталим інститутом», якщо за його ж підрахунками він почав формуватися щонайбільше за чотири роки перед 1736 р. і ніяк за такий короткий час не міг набути «сталості».

В тексті нарисів К. Харлампович нічого не зазначив щодо адміністративних і виконавчих функцій суду грецького братства, обмежуючись простим згадуванням, що були й такі. Детальний розгляд діяльності суду як органу етнічного самоврядування, очевидно, було здійснено у третьому розділі. І нам залишається тільки гадати, як дослідник упорався з цим завданням.

Важливим періодом у житті ніжинської грецької громади К. Харлампович вважав час видання імператрицею Єлизаветою жалуваної грамоти (1742 р.). Саме вона внесла у грецьку громаду зерна розколу через надання торговельних привілеїв лише місцевим, постійно проживаючим у місті грекам, на відміну від приїжджих торговців. Відтак із цього часу немісцеві втрачають право впливати на судові рішення, а пізніше навіть бути членами братства. Цікаво, що К. Харлампович прямо пише, що «приїжджі звинувачували «ніжинських греків» у тому, що цей пункт (про надання привілеїв лише місцевим — *Авт.*) було внесено до грамоти Єлизавети за ініціативою останніх, що вони дали таке доручення Велисарію Пенязко, що їхав до Санкт-Петербургу клопотатися о привілеях осілим грекам. Очевидячки, це так і було»⁶¹. Таким чином, можна говорити про втрату ніжинськими греками відчуття етнічної або релігійної єдності з балканськими співвітчизниками. Уже в 1746 р. приїжджі греки повернули собі раніше втрачені привілеї, що викликало невдоволення ніжинців. А коли у 1760-х рр. знову загострилися суперечки з цього питання, граф П. Румянцев «рішуче втрутився у цю справу та «увещевательным листом», а потім особисто у зборах братства намовив греків до згоди, бо, казав він, нема різниці між приїжджими й «ніжинськими жителями»⁶². К. Харлампович не коментує таку позицію російської влади в особі П. Румянцева, але, вочевидь, вона пояснюється тією

великою користю, що приносили державній скарбниці приїжджі греки, бо саме вони були основними постачальниками закордонного краму.

Ознайомлення з архівами братства дозволило К. Харламповичу прояснити важливі події його історії, які залишалися поза увагою попередників. Так, характеризуючи поступливість гетьманських урядів щодо грецьких привілеїв, усі дослідники говорили про неабияку важливість грецької комерції для економічного розвитку України. К. Харлампович, володіючи новим матеріалом, доповнив цю мотивацію особистою зацікавленістю представників гетьманської влади, що мали торгово-фінансові стосунки з греками. Так, підтверджувальний універсал останнього гетьмана К. Розумовського вчений не в останню чергу пов'язує з тим, що у його матері — Наталії Дем'янівни — з греками були добрі сусідсько-господарські стосунки⁶³. Дослідник особливу увагу приділив універсалу К. Розумовського, вважаючи його підсумком усього, що дала ніжинській грецькій колонії гетьманська влада. Серед пілг, перелічених в універсалі — свобода від загальноміських повинностей, зокрема військових постоїв «в домах собственных и наёмных»; право на власний, автономний суд з апеляцією безпосередньо до самого гетьмана (на цю новацію звертає увагу К. Харлампович, адже до цього часу апелювали до Генеральної канцелярії); недоторканність і недоступність для сторонніх осіб майна померлих братчиків⁶⁴.

Характеризуючи час правління малоросійського генерал-губернатора й президента Малоросійської колегії П. Румянцева, К. Харлампович пише, що «думка Румянцева була завжди прихильна до них (греків), дарма, що спочатку йому дещо було не до вподоби у братстві». А непокоїли П. Румянцева три обставини — численні привілеї греків, їх власне управління й поступливість у прийнятті до братства не тільки греків, але й українців та інших осіб негрецького походження, які бажали скористатися грецькими привілеями⁶⁵.

Активність греків, їх наполегливість та юридична обізнаність у справі відстоювання своїх привілеїв зумовлювала те, що наміри міської чи центральної влади обмежити їх урешті-решт не реалізувалися.

Цікавим у цьому плані є детальний аналіз вченим двох документів, які не мали реальних наслідків, але яскраво характеризують цілі і прагнення влади та грецької громади. Це — «Пункти магістратські і міщанські» наказу депутатові від Ніжина до Комісії з укладання нового Уложення, що була створена Катериною II, та відповідь на них грецького братства, яка була оформлена у пунктах грецького купецького братства⁶⁶. Перший документ містить цілу низку нападок на греків із приводу їхніх привілеїв, що руйнують міське господарство. Пункти грецького братства К. Харлампович влучно визначає як «полемічний трактат, скерований проти пунктів магістрату та міщан», в якому крок за кроком послідовно спростовуються всі звинувачення, надається правове обґрунтування всіх привілеїв та міститься прохання про нові пільги, зокрема створення окремого грецького банку.

Останній параграф нариса присвячений створенню та початковій діяльності Ніжинського грецького магістрату. 21 квітня 1785 р. російський уряд видав Міське положення, за яким управління містами переходило до компетенції магістратів, а купці поділялися на гільдії. Цей законодавчий акт фактично став загрозою для грецької громади з її багаторічним укладом. Розуміючи це, члени грецької громади Ніжина відразу ж почали домагатися, щоб Катерина II затвердила їхні привілеї. «Невідомо, через кого греки виступали цього разу, — пише К. Харлампович, — тільки 1 вересня 1785 р. вони здобули царську жалувану грамоту»⁶⁷, яка підтверджувала права та привілеї, зокрема звільнення від податків, військових постойів, гужової повинності. Цим актом передбачалося створення грецького магістрату замість суду грецького братства. К. Харлампович зазначає, що хоча створення грецького магістрату у грамоті обґрунтовувалося ст. 127 Міського положення, Ніжинський грецький магістрат «цілком не підходив під цю статтю», тому що «в Ніжині не було 500 грецьких родин». Тим не менш, для греків було створено самостійний магістрат, а не відділ загально-міського, у ньому засідали самі греки, без інших чужоземців⁶⁸.

Створення магістрату, на думку К. Харламповича, стало вирішальним кроком на шляху формування особливого

грецького стану в Ніжині як додатку до станів дворянського, козацького, міщанського, духовно-чернечого.

Огляд структури грецького магістрату, механізму його функціонування, напрямів діяльності до 1801 р. завершує перший нарис.

Демографічні та соціально-професійні аспекти розвитку грецької громади розглядаються у другому нарисі з історії грецької громади. Так, на 1711 р. серед ніжинських греків, окрім купців, були лікар, кушнірі, баришник, священик.

Велику увагу К. Харлампович приділив питанню національного складу братства, яке завжди потерпало від звинувачень у значній кількості «не греків». Дослідник стверджує, що піддані Османської імперії, не греки за походженням, приставали до братства як через велику кількість пільг, що надавало членство у ньому, так і через спонукання царського уряду, що радив іноземцям приписуватися до існуючих братств, встановлюючи офіційні відносини з державними службами. К. Харлампович підрахував, що етнічні греки становили лише 34,4% від загальної кількості ніжинської грецької громади. Із середини XVIII ст. російська політика у цьому питанні змінилася — від братства вимагають усунення всіх осіб «негрецької» породи. Тому переважена кількість «сумнівних» греків стала складати т. зв. «роту» у присутності священика і представників уряду, додаючи письмові свідчення справжніх греків про їх грецьке походження⁶⁹.

Демографічні тенденції у громаді проаналізовані дослідником на основі ревізій. Літні люди не були винятком серед братчиків і були носіями певних історичних і національних традицій. Слабким місцем єдності громади були дівчата, які виходили заміж і тим суттєво зменшували її кількість. За підрахунками К. Харламповича, за період 1782–1790 рр. вийшло заміж 90 дівчат, з яких лише незначна частина лишилася у громаді. Із греками одружилися 36 осіб, але оскільки більшість молодих греків уже започаткували справи поза Ніжином, то туди виїжджали і їхні молоді дружини. Переважна більшість дівчат вийшли заміж за росіян й українців⁷⁰.

Саме у другому нарисі К. Харлампович аргументовано спростовує тезу про нібито занепад братства уже з початку XIX ст.

Він говорить про збільшення у 1795–1801 рр. бажаючих вступити до громади, серед яких були і впливові московські та сибірські купці-греки. Таким чином, братство ще залишалось вигідним осередком як для новоприбулих з Росії, так і для давніх підприємців, що хотіли мати міцний «дах» над головою.

Значну увагу науковець приділив економічному розвитку грецької громади, її майновому стану, взаємовідносинам місцевих та приїжджих греків.

У п'ятому нарисі, присвяченому комерційним справам ніжинських греків, К. Харлампович зосереджує увагу на аналізі складових внутрішньої та закордонної торгівлі — торговим шляхам, митним зборам, ролі біржі, ярмарок та ін. Посилення ролі грецьких купців в українській торгівлі К. Харлампович пояснює зменшенням кількості польських та єврейських купців, які були змушені втікати з України після початку Української національної революції XVII ст. Нездатність же українців скласти конкуренцію грекам пояснюється розмірами мобілізації, яка охопила суспільство в ті часи, а також відсутністю в Україні обробної промисловості⁷¹.

Цікаво, що про широкий розмах торгівельних операцій ніжинських греків, на думку К. Харламповича, можна говорити лише починаючи з XVIII ст. Учений наводить відомості про чисельний склад ніжинської грецької колонії за 1711 р.: «Із 90-та хазяїв — осілих жителів Ніжина, що мешкали тут із сім'ями, було греків 31 (в одного з них службовець — грек), 13 сербів (із 2 службовцями — волохом і болгариним), 35 волохів (із ними 3 челядника, з яких 2 — серби), 11 молдован»⁷².

Особливу увагу К. Харлампович приділив закордонній торгівлі. Географія торгівельних операцій ніжинських греків була широкою — Туреччина, Італія, Австрія, Польща, Молдова, Валахія, Росія. Основні статті імпорту — шовк, мануфактура, галантерея, бакалія, сінокісні коси. Серед товарів, які греки постачали у Туреччину та європейські країни, пріоритетне місце належало хутру⁷³. Основні шляхи грецької торгівлі проходили через молдавські (Яси, Бендери) та польські землі, а головним інструментом масових торгівельних операцій у системі як внутрішньої, так і зовнішньої торгівлі були ярмарки. Дослідник зазначив, що перспективно

вигідною була б розробка морського торгівельного сполучення через Чорне море. Ніжинські греки використовували цей шлях, але дуже мало, адже подорож морем була занадто небезпечною⁷⁴. Суттєвою характеристикою торгівельної діяльності ніжинських греків К. Харлампович називав розвиненість системи кредитування. Це зумовлювало, з одного боку, значні обсяги грецької торгівлі, а, з іншого, велику кількість боргових справ поміж учасниками кредитних операцій, заплутаність взаєморозрахунків.

Останній нарис К. Харлампович присвятив просвіті та благодійній діяльності ніжинської грецької громади. Він дійшов до нас у двох варіантах машинописного тексту з правками автора і зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. Нарис було проаналізовано Є. Чернухіним, який вказує на те, що за першопочатковий момент і джерело культурного життя громади К. Харлампович вважав заснування грецької парафії, братства і спорудження церков⁷⁵. Варто відзначити, що на відміну від своїх попередників, К. Харлампович особливо акцентував увагу на культурно-просвітницькій місії грецької школи при братстві. Він називав її невід'ємною частиною релігійно-культурного життя греків, часто символом і засобом їх національного усвідомлення. Уже від початку школа була внесена до статуту братства, хоча в ній навчалися не тільки греки. Але вчителювати мав би грек, який би навчав грецької піітики, риторики, філософії та богослов'я. Хоча К. Харлампович писав, що «як органічна частина братства школа ледве чи могла залишатися тільки на папері», Є. Чернухін зауважує, що окрім кількох перших грамот немає жодного документального свідчення про її практичну діяльність⁷⁶. Спираючись на думку К. Харламповича про поширену практику навчання дітей грецьких купців Ніжина в інших містах, Є. Чернухін, зокрема зазначив, що греки, справді, віддавали цьому перевагу і їхали до Москви навчатися комерції, до Санкт-Петербурга — військовій справі, до Чернігівської духовної семінарії та Києво-Могилянської академії — богослов'ю.

Отже, науковий доробок К. Харламповича являє собою найбільш ґрунтовну на той час розвідку з історії ніжинських греків, написану на основі найзмістовнішого джерельного комплексу —

архіву братства. Незважаючи на дещо зайву деталізацію окремих аспектів, дослідник ретельно висвітлив основні сюжети життєдіяльності грецької громади, аргументовано довівши свою точку зору стосовно ключових дискусійних питань — створення грецької громади, періодизації, еволюції організаційних форм від релігійного об'єднання до купецького, спростував поширений погляд про занепад братства на початку XIX ст.

На жаль, із п'яти нарисів ученого, присвячених різним аспектам буття ніжинської грецької громади, було видано лише перший. Ідеологічна та наукова кон'юнктура не збігалися з напрямом пошуків К. Харламповича. Учений помер у 1932 р., так і не дочекавшись повної публікації своїх праць. Наприкінці 1930-х рр. зі зміною державної політики у СРСР щодо національних меншин науково-дослідні установи Всеукраїнської академії наук, що вивчали історію та культуру окремих етнічних груп в Україні, взагалі було закрито. Набуття державною політикою репресивного характеру, зміни у ставленні до етнічних меншин, що апріорі розглядалися як «вороги народу» призупинило на певний час розвиток грецьких студій.

Відродження наукового інтересу до історії численних етнічних груп, що проживали на території України, яке сталося на початку 1990-х років, обумовило необхідність здійснення аналізу наукового доробку попередників, повернення з небуття імен відомих дослідників, відродження напрямків досліджень, ними започаткованих. Дослідження наукової спадщини К. В. Харламповича, підтвердило те значне місце, яке відіграла його діяльність на ниві грекознавчих студій. Його праці, присвячені історії архівної спадщини греків Ніжина, а також ґрунтовні нариси з історії ніжинського братства, стали суттєвою зв'язуючою ланкою між дослідженнями істориків XIX ст. та фахівців-елліністів сучасності. Виявлення у цих працях сильних та слабких сторін досліджень попередників, опис та критичний аналіз наявних джерел, а також визначення напрямків майбутніх досліджень, назавжди вписали ім'я К. Харламповича у скрижалі історичної науки XX ст.

---

¹ *Харлампович К. В.* (18(30).07. 1870 — 21.03.1932) — народився у с. Рогачі Берестейського повіту Гродненської губернії в родині священика. Освіту здобув у Віленському духовному училищі, потім в Литовській духовній семінарії та Петербурзькій духовній академії, яку закінчив у 1894 р. У 18899 р. він одержав звання магістра богослов'я, а у 1914 р. — доктора церковної історії. З 1895 р. викладав у Казанській духовній семінарії. З 1900 р. — він доцент церковної історії в Казанському університеті, з 1909 — екстраординарний професор. 1916 р. Петербурзька академія наук обрала його членом-кореспондентом відділу російської мови та словесності. До того ж часу відноситься обрання його членом кількох наукових товариств, праця у складі вчених архівних комісій. У 1919 р. за пропозицією академіка УАН Д. Багалія К. Харламповича було академіком на кафедрі історії української церкви. Однак, вчений не зміг вчасно перебратися до Києва. Протягом 1922–1924 рр. він тричі обирався на голову Казанських товариств археології, історії, етнографії, у 1924 р. був обраний членом Чуваського наукового товариства. У вересня 1924 р. К. Харлампович був заарештований, в січні 1925 р. висланий до Киргизії (Оренбург, Актюбинськ, Тургай). Лише 1928 р. вченому вдалося переїхати в Україну та оселитися в Ніжині. 1931 р. К. Харлампович перебрався до Києва, але зі складу академіків ВУАН на той момент його вже було виключено. Помер К. Харлампович 21(23?) 1932 р. у Києві.

² *Харлампович К.* Нариси з історії грецької колонії в Ніжині (XVII–XVIII ст.) // Записки Історико-філологічного відділу ВУАН. — К., 1929. — № 24. — 97 с.; *Харлампович К.* Нариси з історії грецької колонії в Ніжині (XVII–XVIII ст.). — Нарис 2: Національний склад, професійна розбивка, статистичні дані // Греки в Ніжині. — К.: Знання України, 2001. — С. 51–68; *Харлампович К.* До історії національних меншостей на Україні. Грецькі колонії в Ніжині (XVII–XVIII ст.). — Нарис V: Ніжинські греки й торгівля // Записки Історико-філологічного товариства А. Білецького. — К., 2000. — Вип. 3. — С. 87–158.

³ *Сторожевский Н. К.* Нежинские греки. — С. 3; Переказ повідомлення О. Дмитрієвського «Архив Нежинского Греческого братства» // Труды VIII Археологического съезда в Москве. — Т. IV. — М., 1897. — С. 179; Записка М. Бережкова «Архив Греческого Магистрата в Нежине» // Сборник Историко-Филологического Общества при институте кн. Безбородко в Нежине. — Т. VIII. — Нежин, 1912–1913. — С. 65; *Эйнгорн В.* К истории иноземцев в Старой Малороссии. — М., 1905. — С. 10.

⁴ *Харлампович К.* Архівна спадщина Ніжинських греків // Архівна справа. — Кн. 9–10. — Харків, 1929. — С. 97–102.

⁵ *Гедьо А. В.* Архівна спадщина грецьких громад України // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. — Вип. 16. — К.: Інститут історії України НАН України. — С. 267.

⁶ *Харлампович К.* Архівна спадщина Ніжинських греків. — С. 98.

⁷ *Гедьо А. В.* Архівна спадщина грецьких громад України. — С. 268.

⁸ Держархів Чернігівської області. — Ф. 101, оп. 1. — Спр. 574.

⁹ *Харлампович К.* Архівна спадщина Ніжинських греків. — С. 98–99.

¹⁰ Держархів Чернігівської області. — Ф. 101, оп. 1. — Спр. 2569. — Арк. 11.

¹¹ Там само. — Спр. 823.

¹² *Гедьо А. В.* Архівна спадщина грецьких громад України. — С. 269.

¹³ *Сторожевский Н. К.* Нежинские греки. — К., 1863. — С. 3.

¹⁴ Держархів Чернігівської області. — Ф. 101, оп. 1. — Спр. 4192. — Арк. 12.

¹⁵ Там само. — Спр. 1072.

¹⁶ *Харлампович К.* Архівна спадщина Ніжинських греків. — С. 99.

¹⁷ Там само. — С. 100.

¹⁸ Переказ повідомлення О. Дмитрієвського «Архив Нежинского Греческого братства» // Труды VIII Археологического съезда в Москве. — Т. IV. — М., 1897. — С. 178–179.

¹⁹ *Харлампович К.* Архівна спадщина Ніжинських греків. — С. 100.

²⁰ Переказ повідомлення О. Дмитрієвського «Архив Нежинского Греческого братства. — С. 179.

²¹ *Харлампович К.* Архівна спадщина Ніжинських греків. — С. 101.

²² *Харлампович К.* Нариси з історії грецької колонії в Ніжині (XVII–XVIII ст.) // Записки історико-філологічного відділу Української Академії Наук. — Кн. XXIV. — К., 1929. — С. 9.

²³ Записка М. Бережкова «Архив Греческого Магистрата в Нежине» // Сборник Историко-Филологического Общества при институте кн. Безбородко в Нежине. — Т. VIII. — Нежин, 1912–1913. — С. 65.

²⁴ Там само. — С. 66.

²⁵ Там само.

²⁶ Там само.

²⁷ *Харлампович К.* Архівна спадщина Ніжинських греків. — С. 100.

²⁸ *Гедьо А. В.* Архівна спадщина грецьких громад України // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. — Вип. 16. — К.: Інститут історії України НАН України. — С. 267.

²⁹ *Харлампович К.* Архівна спадщина Ніжинських греків. — С. 100.

³⁰ Чернігівський Красвий Історичний Архів та його фонди // Архівна справа—Харків, 1928. — Кн. 7. — С. 33.

³¹ *Харлампович К.* Архівна спадщина Ніжинських греків. — С. 102.

³² Там само. — С. 102.

³³ *Харлампович К.* Нариси з історії грецької колонії в Ніжині (XVII–XVIII ст.) // Записки Історико-філологічного відділу ВУАН. — К., 1929. — №2 4 — С. 9.

³⁴ *Чернухін Є. К.* Грецьке ніжинське братство: історіографія та джерела. — К., 1998. — С. 64.

³⁵ *Харлампович К.* Нариси з історії грецької колонії в Ніжині (XVII–XVIII ст.). — С. 10.

³⁶ Там само. — С. 22.

³⁷ Там само. — С. 12.

³⁸ Там само. — С. 13.

³⁹ Там само. — С. 13–14.

⁴⁰ Там само. — С. 14.

⁴¹ Там само.

⁴² Там само. — С. 15.

⁴³ Там само. — С. 18.

⁴⁴ Там само. — С. 22.

⁴⁵ Там само. — С. 18.

⁴⁶ Там само.

⁴⁷ Там само. — С. 19.

⁴⁸ Там само. — С. 22.

⁴⁹ Там само. — С. 24.

⁵⁰ Там само. — С. 25.

⁵¹ Там само. — С. 30.

⁵² Там само. — С. 33.

⁵³ Там само. — С. 32.

⁵⁴ Там само. — С. 33.

⁵⁵ Там само. — С. 34.

⁵⁶ Там само. — С. 35.

⁵⁷ Там само. — С. 36.

⁵⁸ Там само. — С. 39.

⁵⁹ Там само. — С. 41.

⁶⁰ Там само. — С. 43.

⁶¹ Там само. — С. 46.

⁶² Там само. — С. 48.

⁶³ Там само. — С. 49.

⁶⁴ Там само.

⁶⁵ Там само. — С. 57.

⁶⁶ Там само. — С. 52–57.

⁶⁷ Там само. — С. 76.

⁶⁸ Там само. — С. 77.

⁶⁹ *Харлампович К.* Нарис II: Національний склад, професійна розбивка, статистичні дані / Нариси з історії грецької колонії в Ніжині (XVII–XVIII ст.). // Греки в Ніжині: Зб. ст. і мат. — К., 2001. — Вип.2. — С. 61.

⁷⁰ Там само. — С. 64.

⁷¹ *Харлампович К.* До історії національних меншостей на Україні. Грецькі колонії в Ніжині (XVII–XVIII ст.). — Нарис V: Ніжинські греки й торгівля // Записки Історико-філологічного товариства А. Білецького. — К., 2000. — Вип. 3. — С. 87.

⁷² Там само. — С. 88.

⁷³ Там само. — С. 89.

⁷⁴ Там само. — С. 96.

⁷⁵ *Чернухін Є.* Кость Харлампович та його нариси з історії ніжинських греків // Записки Історико-філологічного товариства А. Білецького. — К., 2000. — Вип.3. — С. 170.

⁷⁶ Там само. — С. 171.